

הרב יואל פרידמן

ניווט עץ האתרוג וצמיחת ענף חדש – תגובה

הקדמה

מאחת העיניים בתחתית עץ האתרוג (כ-10 ס"מ מעל פני הקרקע) התפתח ענף כאחד משאר ענפי העץ (להלן 'הענף'). לאחר זמן התעבה הענף, ובהיותו סמוך לקרקע פיתח מערכת שורשים. החלק של העץ שצמח בתחילה התנוון והלך, והענף הנ"ל הפך להיות עיקרו של העץ, עד כדי כך שבתחתית הגזע נוצר נתק בין חלק העץ המתנוון לבין הענף החדש והסתעפויותיו. האם יש למנות מחדש שנות ערלה לאתרוג?

תשובה

הרב יהודה הלוי עמיחי דימה את נידון דידן לנאמר במשנה (ערלה פ"א מ"ה):
אילן שנעקר ובו בריכה והוא חיה ממנה חזרה הזקינה להיות כבריכה הבריכה שנה אחר שנה ונפסקה מונה משעה שנפסקה...

לאמור שבהברכה, אף שהעץ המוברך חי כמה שנים וכבר עברו שנות הערלה, כאשר מנתקים אותו מן העץ המברך, אזי מתחייב מחדש באיסור ערלה.¹ לפי זה כל זמן שהענף היה מחובר לחלק העץ המתנוון,² אזי היה פטור מערלה, אך כאשר הקשר התנתק מתחייב הענף במניין חדש של ערלה.

ברצוננו לטעון שאין לדמות את נידון דידן לדין ההברכה משתי סיבות:

1. הברכה היא צורה של ריבוי עצים, ובה באופן מכוון³ לוקחים ענף של עץ ומחדירים אותו לקרקע כדי שישתרש וכדי ליצור עץ אחר. כשמנתקים אותו מעץ-האם הופך הוא להיות עץ עצמאי, ולכן הוא מתחייב בערלה. ואף שנאמר בתורה (ויקרא יט, כג) 'ונטעתם' – סיבת החיוב אינה מעשה הנטיעה אלא הפיכת הייחור לעץ עצמאי, כלשון הגרש"ז

1. ואמנם כך נפסק להלכה, עיי' רמב"ם הל' מע"ש פ"י הי"ח; שו"ע, יו"ד סי' רצד סעי' טז; אך בפירוש הגר"א, שנות אליהו למשנה שם, גרס מונה משעה שנברכה ולא משעה שנפסקה; ועיי' חזו"א, ערלה סי' ב ס"ק ה, שכתב ששתיקתו של הגר"א בביאורו לשו"ע היא עיקר, שכן זהו כתב ידו של הגר"א, ואילו פירוש שנות אליהו וביאור הגר"א לירושלמי הם כ"י התלמידים.

2. מבואר בירושלמי, ערלה פ"א ה"ג, שגם לפני הניתוק, כאשר הענף המוברך כבר אינו יונק מעץ-האם אלא משורשיו הוא – חייב בערלה.

3. אף שנראה שאין הכוונה סיבת החיוב בערלה, שכן 'העולה מאליו חייב בערלה' (ערלה פ"א מ"ג), אך היא מבהירה את היסוד והמגמה של ההברכה.



אויערבאך (מנחת שלמה סי סט, עמ' שפ): 'דפעולת ההפסקה חשובה כנטיעה חדשה כיון שהיא גורמת לו להשתנות מיחור לעץ'. לכן בהברכה לוקחים בדרך כלל ענף ארוך ומחזירים אותו לאדמה במרחק מעץ-האם, כדי שהוא יוכל בעתיד לגדול לעץ עצמאי ולהסתמך על מערכת השורשים העצמית שלו. בנידון דידן הענף שהתפתח מן העין לא נועד להיות צמח עצמאי, אלא הוא גדל כחלק בלתי נפרד מעץ-האם, וכן לא ברור שהוא פיתח לעצמו מערכת שורשים נפרדת מעץ-האם. לאור חוות דעתו של האגרונום מרדכי שומרון, בהחלט ייתכן שהענף יונק הן משורשיו שלו הן ממערכת השורשים הענפה של העץ כולו. לכן אין לראות אותו כעץ עצמאי שהתנתק מעץ-האם, אלא לכל היותר כעץ שחלק מענפיו התנוונו מסיבה כלשהי (תקיפת פטרייה או מחלה) והחלק האחר של הענפים ממשיכים להתקיים ולצמוח.

2. יש סוגיה ערוכה בתלמוד הירושלמי ש'שורש פטור – פוטר', ומסוגיה זו אנו לומדים שכיוון שהענף ינק משורש פטור, לאמור מעץ-האם שכבר עבר את שנות הערלה, שוב אין הוא חוזר ומתחייב באיסור ערלה. המשמעות של דין 'שורש פטור' היא שדי בכך שהצמח יונק משורש אחד קטן של פטור כדי שלא יתחייב בערלה, כפי שמבואר במשנה (ערלה פ"א מ"ד) 'אילן שנעקר ונתשיר בו שורש פטור... כמחט של מיתון',⁴ אלא שיש לברר באילו הקשרים נאמר דין 'שורש פטור' ובאילו לא.

א. 'שורש פטור – פוטר'

נאמר בירושלמי (ערלה פ"א ה"ב):⁵

ונטעתם פרט לשנטעו גויים עד שלא באו ישראל לארץ. ר' הונא בשם ר' אבא הדא אמרה שורש פטור – פוטר.

בסוגיה שלפני כן (סוף ה"א) מבואר שהכלל של 'שורש פטור' מיושם בכמה מקרים, כגון נטע עץ שחלקו בארץ ישראל וחלקו בחו"ל; נטע עץ שחלקו מיועד למאכל וחלקו מיועד לסייג; ובמקרה של הרכבה של 'ילדה' ב'זקנה'; וזו לשון הירושלמי שם: 'ר' זעירא בש"ר יוחנן שורש פטור פוטר', והגמרא דנה באילו הלכות כלל זה תקף, ור' זעירא מסכם:

אמר רבי זעירא הן דתימר שורשין אין בהן ממש בהשרישו מחוץ לארץ לארץ אבל משהשרישו מהארץ לחוצה לארץ שרשים יש בהן ממש סיפקה לזקינה פטור לחוץ לארץ פטור להקדש חייב לצד התחתון לצד העליון חייב להקדש חייב שהוא ראוי לפדותו ולחייבו לצד העליון חייב שהוא ראוי לחשוב עליו ולחייבו...

מבואר שבמקרה שהרכיב ילדה בזקנה פטור מטעם 'שורש פטור', וכן הוא בהרכיב על גבי אילן בחו"ל פטור מערלה כדין חו"ל (שפטור בספקות), אך הרכיב על גבי אילן שהוא הקדש או הרכיב על גבי ענף שמיועד לסייג חייב, ואין 'שורש פטור' פוטר, כי אין הפטור

4. וכתב החזו"א, ערלה סי' ב ס"ק ו: 'ועיקר הטעם דשרש פטור פוטר, נראה דלמדוהו דכל נטיעה בתחלתו שרש קטן ומ"מ סגי למפטר כיון שכבר הותחל נטיעתו במשהו, ה"ה שרש פטור אפשר ליחס נטיעתו להפטור...!'

5. מהד' האקדמיה ללשון העברית, עמ' 333, שו' 9-11.

מוחלט: בהקדש יכול בעל הבית לפדות מן ההקדש, ובסייג יכול הוא לייעד את הענף למאכל ולחייבו שוב בערלה. ומן הירושלמי הסיק הגרצ"פ פראנק שהמרכיב ילדה בזקנה פטורה מטעם 'שורש פטור' (במקרים מסוימים כדלהלן), ודבריו מבוארים במשא ומתן שנשא עם הרב קלמן כהנא,⁶ וזו לשונו:

ונ"ל דמה שאומר כלל חדש בדין שרש פטור דז"א אלא בכה"ג שהפטור עומד בדרא אחת עם השרשים החייבים אבל סיפוק שהיניקה באה מלמעלה למטה אין שרש פטור פטור אין שום יסוד לכלל זה לא מדברי רבותינו וגם לא מסברא דמנ"ל לחלק חלוקים כאלה להבדיל בין אם היניקה באה בשורה אחת או מלמעלה בלי שום טעם וסברא ועוד שהרי בירושלמי בפ"ק דערלה אומר סיפקה לזקנה פטור משום דשרש פטור פטור וגם אמרינן שם דסיפקה לצד העליון בכה"ג דרק צד העליון נטוע לסייג אינו פטור משום דיכול לחשוב עליו למאכל משמע הא בלא"ה הוה אמרינן שרש פטור פטור אע"ג דמסתמא הוא מלמעלה למטה... המשמעות החשובה לענייננו היא שכאשר הפטור הוא מטעם 'שורש פטור', די בכך שהצמח יונק גם משורש של פטור, ובנקודה זו נחלק הגרצ"פ פראנק על הרב קלמן כהנא. בעוד הרב קלמן כהנא (שהלך בעקבות ה'חזון איש' וכדלהלן) הבין שהמרכיב ילדה בזקנה – בטלה הילדה רק אם אין לה יניקה עצמאית וכל יניקתה היא מהזקנה, הגרצ"פ פראנק מבין שאין בכך חשיבות ודי בכך שהילדה יונקת גם מן הזקנה ואף אם היא יונקת גם ממערכת השורשים העצמאית שלה; וזו לשונו:⁷

הנה כבר כתבתי במכתבי הראשון דברי הרמב"ם פ"י מה' מ"ר ונ"ר הי"ד שהוא אומר שבשחתך בד מאילן והרכיבו באילן אחר חייב בערלה ולפי דעת כמה ראשונים המאירי וכפר"פ ועוד ס"ל בשיטת הרמב"ם דגם המרכיב בד חתוך באילן זקן ג"כ חייב בערלה ולפ"ז מש"כ הרמב"ם שם בה' ט"ז ילדה שסבכה בזקנה דמשמע להדיא מתוך דברי הרמב"ם דגידולי פירות חדשים אשר יצמחו בענף זה של הילדה אין בהם דין ערלה ע"כ דמיירי שלא נקצץ ענף זה של הילדה ממקום חבורו ויונק משניהם ומ"מ פטור מערלה וא"כ מבואר דלא כמוש"כ מע"כ דבסיפקה לזקנה בעינן שיהא יונק דוקא מהזקנה בלבד ולא מן הילדה ודבר זה נסתר מתוך דברי הרמב"ם הללו דכאן ע"כ דיונק ג"כ מהילדה שהרי כבר יש לו פירות מהילדה ומ"מ פירות החדשים מותרים משום דיונק גם מהזקנה ולכן מיפטר מערלה אע"ג דיונק ג"כ מהילדה...

מסקנת הגרצ"פ פראנק להלכה, לאחר בירור המחלוקת השונות בסוגיית 'שורש פטור', היא שכלל זה תקף כדי שלא יחול איסור ערלה, אבל צמח שכבר נטוע וחל עליו איסור ערלה – לא תועיל הרכבתו על צמח שכבר עברו עליו שנות ערלה כדי לפוטרו מן

6. המשא ומתן בין הגרצ"פ פראנק לבין הרב קלמן כהנא פורסם בשינויי סגנונות (משמעותיים) בכמה מקומות, ע"י נטעי הכרם, מדרש בני ציון: ירושלים, תשמ"מ, עמ' יא-טו; מפרי הארץ ג, המכון לחקר החקלאות עפ"י התורה: ירושלים, תשמ"ד, עמ' מ-מד; שו"ת הר צבי, זרעים ב, סי' י-יא.
7. בשו"ת הר צבי, שם.



הערלה.⁸ במקרה זה האחרון, אין הפטור מטעם 'שורש פטור' אלא מדין 'ביטול' כמבואר בגמרא סוטה (מג ע"ב) 'ילדה שסבכה בזקנה בטלה ילדה בזקנה', אלא שאז לא כל הילדה פטורה אלא רק הענף שהורכב בזקנה והסתעפויותיו, שכן רק הוא בטל ולא כל הילדה. הוא גם כותב לדעת הגר"א שאין אומרים 'שורש פטור פוטור' בשני אילנות נפרדים.

לאור הנ"ל ברור שבנד"ד, שאין מדובר בשני עצים וגם לא התחיל חיוב ערלה בענף המדובר לפני היותו קשור לעץ-האם, שהרי ממנו הוא צמח, יש לומר 'שורש פטור פוטור', ואין לחייב אותו בערלה, גם אילו יכולתי לדעת בבירור שהוא מנותק לגמרי מעץ-האם.

ואמנם ה'חזון איש' חולק על הגרצ"פ פראנק וסובר שיסוד הפטור בהרכבה אינו מדין 'שורש פטור' אלא מדין ביטול, אך גם הוא מודה שבאילן אחד 'שורש פטור פוטור'. וזו לשונו (חזו"א, ערלה סי' ב ס"ק ו):

ואע"ג דבהרכבה לא מהני שורש קטן, שהרי ילדה שהרכיבה בזקנה לא מפטר עד שיהא כח הזקנה יפה מכח הילדה, דכיון דיש כאן שתי נטיעות בשני מקומות אי אפשר ליחס את הילדה לזקנה אלא כשעיקר הניקה מהזקנה, מ"מ גם זה שעיקר יניקתה מהזקנה לא מהני למפטר אלא מדין שרש פטור פוטור אלא שורש פטור של עצמו סגי בכל שהו ושרשי הרכבה של חברו בעינן כח עיקרי...

כלומר שבעוד שב'שורש פטור' די לנו בשורש קטן כדי לפטור בהרכבה, אנחנו מצריכים שעיקר הניקה תהיה מן הזקנה, וההבדל הוא שבהרכבה מדובר בשני אילנות נפרדים, וכשהפטור נובע מיניקה של אילן אחר, כי אז 'בעינן כח עיקרי'. מו"ר הגר"א שפירא הלך בכיוון זה ונשא ונתן עם הגרצ"פ פראנק. הוא דן מדוע לא נאמר 'שורש פטור' בנצרים שיצאו מן השורש, שחייבים בערלה⁹ ואינם נפטרים על ידי שורש עץ-האם שנקצץ, וכן מדוע לא נאמר 'שורש פטור' בהברכה ונפטור את האילן המוברך גם לאחר ניתוקו מעץ-האם. אמנם במקום אחר כתבנו שאכן יש פוסקים שסוברים שנצרים שיוצאים מן השורש חייבים רק מדרבנן בגלל ש'שורש פטור פוטור'¹⁰ אך מו"ר הגר"א שפירא מסביר שאין דין 'שורש פטור', מפני שהנצר שיוצא מן השורשים בצד הנטיעה הזקנה נראה כאילן חדש; וזו לשונו (מנחת אברהם, ח"ב סי' א, עמ' ד):

היוצא... מן השרשים חייב... והרי קימל"ן דשורש פטור פוטור ואמאי יתחייב הרי גדל עכ"פ משורש זקן... ו"ל שכל דין שורש פטור פוטור הוא רק כשישנה נטיעה אחת וגזע אחד עולה מן הקרקע וכל שורש פטור שיש למטה בין כל סבכי

8. יש בעניין זה מחלוקת אמוראים בירושלמי, ערלה פ"א ה"ג: 'וחש לומר שמא השרישה הילדה עד שלא תתאחה מן הזקנה'. וכך כתב הגרצ"פ (שו"ת הר צבי שם): ' אבל אם קדמה קליטת השרשים של ילדה פליגי התם אמוראי וכו' ולכאורה הרמב"ם והשו"ע נקטו לחומרא ובשני אילנות שכל אחד נטוע בפ"ע לא מהני שרש פטור להפקיע ממנו דין ערלה לאחר שכבר חל עליו'.
9. גמ' ב"מ קיט ע"א; רמב"ם, הל' מע"ש פ"י הי"ג; שו"ע, יו"ד סי' רצד סעי' יח.
10. עי' קרן אורה לסוטה מג ע"ב וכן הרב יהודה לייב גארדין (אב"ד לאמזא), 'בדין ערלה ובגדרי ברכה בפרי המאלינעס', ישורון ג (תשנ"ז) עמ' קעב; וע"ע באריכות במאמרנו 'ערלה בנצרים וחוטרים בעץ הרימוני', אמונת עתיך 86 (תש"ע), עמ' 24-34.

השרשין סגי לפטור אבל אם לצד הנטיעה והגזע יצאה נטיעה וגזע נוסף שהיא למעלה נטיעה נוספת לצד הגזע הקודם הוי כאילן חדש וז"ש היוצא מן השורש ר"ל יוצאת נטיעה וגזע חדש מאחד השרשים ליד הנטיעה הקודמת בכה"ג לא שייך דין שורש פטור שהכל נטיעה חדשה...

הוא חוזר על הסברה שאין דין שורש פטור באילנות נפרדים בכמה הקשרים, ועל ידה הוא מסביר גם מדוע לא אומרים 'שורש פטור' בהברכה, ומדוע לא נפטור את הענף המוברך מכוח יניקתו הראשונית משורש פטור (שם, עמ' ט):

אבל לפמ"ש לא קשה מכאן כלל דשורש פטור אינו פוטר אלא השורש המחובר לזו משא"כ הכא שהשרשים נבדלים הם, ורק הנטיעות מחוברות בכה"ג אין דין שורש פטור...

הוא גם מעלה אפשרות שמא דין 'שורש פטור – פוטר' לא התקבל להלכה, וכל הפטור של 'ילדה שסבכה בזקנה' הוא רק מדין ביטול ולא מדין 'שורש פטור', אך הוא דוחה זאת וכותב כך (שם, עמ' ח):

אכן י"ל ששורש פטור ראשון שפוטור כל השורשין שנוספו בזה כו"ע מודים דהשרשים שנוספו בזמן חיוב פטורים כיון שמה שנשרש ע"י הנטיעה היה שורש פטור הריהו פוטר השאר אבל כשיש שורשים חייבים ונוסף להם ע"י הרכבה וכדומה שורש פטור בזה חולקים על מ"ש בירושלמי דפוטר... ונראה שהחילוק הוא יותר מכך שאין שורש פטור אלא בתערובת שרשים אם משעת נטיעה או ע"י תערובת ושם הוא הגדר דונטעתם אבל כשהשרשים נבדלים לגמרי ורק האילנות מחוברים אז אתינן עלה מכח דין ביטול...

ברור שהלכה זו ש'שורש פטור – פוטר' בערלה לא נדחתה מן ההלכה, והפוסקים הביאו אותה בהקשרים רבים. ה'אור זרוע'¹¹ מביא את דין המשנה: 'עת שבאו אבותינו לארץ ומצאו נטוע – פטור', ומציין שהסיבה היא כי 'שורש פטור פוטר' כדברי הירושלמי. ב'חוות בנימין'¹² מסביר את דעת ה'אור זרוע' שהמעביר מעציץ שאינו נקוב לנקוב פטור מטעם 'שורש פטור'. גם בשו"ת 'הר צבי'¹³ מעלה אפשרות לפטור מערלה בהעברה מעציץ שאינו נקוב לנקוב מדין 'שורש פטור', אך הוא דוחה אותה, כי צמח הנטוע בעציץ שאינו נקוב נחשב כבלתי נטוע וכמחוסר שורשים. באותו עניין דן גם הגרש"ז אויערבאך ב'מנחת שלמה'.¹⁴ שם¹⁵ דן גם בעניין הרכבת תפוז ע"ג חושחש, ונוטה להחשיבו כאילן סרק, ורוצה לפטור מערלה מצד 'שורש פטור פוטר'. זאת מעבר לדיונים על הרכבה של 'ילדה בזקנה' וכן צמיחת נצרים מן השורש,¹⁶ שהזכרנו לעיל.

11. אור זרוע השלם, זרעים סי' שי, מהד' קליין, תשס"ו, עמ' תתטז.

12. חוות בנימין, ח"א סי' א.

13. שו"ת הר צבי, זרעים ח"ב סי' יד.

14. מנחת שלמה, ח"א סי' ע וכן שם, ח"ג סי' קנח אות יט.

15. מנחת שלמה, ח"א סי' עא אות ט.

16. לעיל הערה 10.



סיכום

א. כיוון שהענף התפתח מתוך האילן שהיה פטור מן הערלה, יש לפטור אותו מן הערלה כי ינק משורש פטור וקיי"ל 'שורש פטור - פטור'. זאת גם אם נוכיח שחלק העץ הזקן התנוון כולו והענף חי ממערכת שורשים עצמאית לגמרי.

ב. גם בלא דין 'שורש פטור - פטור', ניד"ד אינו דומה כלל להברכה שמיועדת להרבות עץ חדש ומשתרש וגדל במרחק מעץ-האם, ולכן ניתוקו מעץ-האם והפיכתו לעץ עצמאי כמוהם כנטיעה חדשה. בנד"ד הענף התפתח כחלק מהאילן, ולכן אין כאן ייצור עץ עצמאי אלא מציאות שבה חלק מן האילן מתנוון וחלקו האחר ממשיך להתקיים. זאת בפרט שעפ"י חוות דעתו של האגרונום, מסתבר מאוד שרק החלק העל-אדמתי התנוון אך השורשים ממשיכים להתקיים, והענף דידן יונק את חיותו הן ממערכת השורשים העצמאית שלו הן משורשי החלק של העץ המתנוון.

